

УДК 32 – 027.21(073)

Панасюк Л.В.

Ідентичність та білінгвізм в Україні: історико-політологічний аспект

Розглядаються особливості формування національної, політичної та культурної ідентичності, пропонується аналіз впливу ідентичностей на формування двомовності, світоглядних та політичних орієнтацій особи за масового (соціального) білінгвізму.

Ключові слова: мова, білінгвізм, ідентичність

Сучасний розвиток України вимагає дослідження питань двомовності та впливу згаданого феномену на формування української політичної нації, створення громадянського суспільства та становлення української модерної нації-держави. Націотворчий процес в Україні яскраво засвідчує кореляцію проблеми становлення української нації з проблемою ідентичностей, що ускладнюється наявністю масового білінгвізму.

Доба незалежності відкрила перед вітчизняними науковцями можливості політично не заангажованого дослідження ідентифікаційних процесів в Україні. Проблемі формування ідентичностей в Україні в історичному контексті приділили увагу вітчизняні дослідники С. Грабовський, Б. Кравченко, Є. Маланюк, М. Попович, О. Стрижак, О. Струкевич, П. Толочко, Р. Шпорлюк. Останнім часом побачили світ праці західних дослідників з проблем формування національної ідентичності, зокрема Б. Андерсона, М. Гроха, Е. Сміта. Приділили увагу особливостям згадуваних процесів в Україні О. Гнатюк, А. Каппелер, З. Когут. Проте вплив особливостей формування української політичної, національної та культурної групової ідентичностей на розвиток масового білінгвізму, взаємодій та взаємовпливів ідентичностей і білінгвізму потребує більшої уваги.

Формування на основі давньоруської спадщини української ідентичності (яка найчастіше зберігала «руську» оболонку) відбулося в інтервалі XIV – початку XVII ст. Факторами, які прискорили цей процес, були наступні: татарсько-турецька агресія, польсько-шляхетська експансія після Люблінської унії 1569 р. та церковно-католицька експансія після Берестейської унії 1596 р. Відповіддю на ці виклики стала етносоціокультурна консолідація населення українських земель, військово-політичним центром якої стало Запоріжжя, а релігійно-культурними – Київ і Львів. Національно-культурне самоствердження дістало вияв у координації діяльності козацтва і братств, у появі своєрідного комплексу народно-козацької культури, у бурхливому розвитку освіти [1,с.60–61].

Криза ідентичності, пов'язана із спольщенням і покатоличенням, не піддавалася розв'язанню мирними шляхами. Визвольна війна середини XVII ст., яка була по суті національною революцією, відкрила новий період в історії України – період обстоювання власної ідентичності і боротьби за державність.

Українська держава являла собою самодостатній політичний організм дуже недовго, якихось три-чотири роки. Вже після поразки під Берестечком шанси на збереження незалежної державності різко впали. За тих конкретних умов, в яких опинилася Україна у 1653 р., вибір доводилося робити не між незалежністю і протекторатом котроїсь із сильних держав, а між російською, польською чи турецькою альтернативою [1,с.65–66].

Переяславська рада – на думку І. Дзюби – результат не просто стратегічного прорахунку Богдана Хмельницького, а й недостатньої етнополітичної визначеності, недосформованості суспільства, браку самодостатності. За умов такої недовизначеності, недосформованості проявився розкол і у «верхах», і в «низах» суспільства – на «західну» і «північно-східну» орієнтації при невизрілості ідеї «опертя на власні сили» [2,с.127]. Як бачимо, різновекторні геополітичні орієнтації українського суспільства починають формуватися вже за тих часів.

М. Рябчук зазначає, що зовсім не ця специфіка – не мова, культура, історія та місцеві звичаї – визначала у ту добу людську ідентичність, а – передусім – віра і приналежність до певного суспільного стану [3,с.34].

Українці, продовжує дослідник, парадоксальним чином самі збудували чи, точніше, суттєво допомогли збудувати імперію, котра відплатила їм урешті запереченням самого факту їхнього існування й енергійною протидією будь-яким формам національного відродження. А втім, цей парадокс не так уже й важко збагнути, взявши до уваги, що українці XVII – XVIII століть ще не мали новочасної національної ідентичності: перш за все вони були православними, по-друге – царевими підданими й членами певного стану, і лише по-третє – «тутешніми», тобто специфічним регіональним різновидом «русько-православної» чи «православно-слов'янської» людності (з певною місцевою автономією й історично легітимізованими правами).

Як наслідок, масова міграція освічених малоросів до Московії, хоч і посприяла просвітництву й певній модернізації відсталого краю, не призвела все ж до його культурної асиміляції, тобто «малорусизації» (чи, сказати б у сучасних термінах, «українізації»). Навпаки, їхня «регіональна», донаціональна ідентичність суттєво прислужилася формуванню багаторегіональної, наднаціональної імперської ідентичності у Росії, загальмувавши натомість розвиток новочасної національної ідентичності в Україні [3,с.73].

Разом з тим, вважає Е. Вілсон, в Росії справжня «національна» ідентичність, у сенсі поступового усвідомлення «суспільством» себе як чогось автономного від підданства династичній державі, починає розвиватись лише в XVIII ст. [4,с.128–133].

Випавши після входження до складу Росії із центральноєвропейського контексту, Україна опинилася осторонь глобальних цивілізаційних процесів, які впродовж другої половини XVII і XVIII століть проявлялися в інституалізації національних спільнот. Розчленування України до мінімуму

знизило рівень соціальної солідарності і горизонтальної ідентифікації. Безперервні війни, турецько-татарські набіги завдавали непоправної шкоди генофонду українців.

Надзвичайно болюче вдарила по Україні трагічна для всього слов'янського світу боротьба російської і польської ідей. Гострота російсько-польського суперництва в українському питанні посилювалася кількома факторами. По-перше, відсутність досить високого мовного бар'єра полегшувала і Росії і Польщі ідеологічне обґрунтування «права» на Україну. По-друге, на рівні української еліти, спочатку сполонізованої, а потім зрусифікованої, ідеї національної самоідентифікації виявлялися надто невиразними, що спрощувало для обох сюзеренів завдання духовної експансії. По-третє, відлякуючий імідж Росії як «європейського жандарма» зумовлював пасивне ставлення Європи до поневоленої України [1,с.70–71].

Після приєднання України до Росії, а особливо після невдачі всіх спроб від'єднання, після остаточного зруйнування Запорозької Січі та остаточної ліквідації Гетьманщини, в ситуації безвиході сформувалася особлива ідентичність – малоросійство. Хоч первісно поняття «Мала Русь» означало серцевинний характер київської метрополії щодо пізніших утворень, однак поступово воно набуло прямо протилежного характеру: вторинності, щодо Московії, Російської імперії, підпорядкованості їй старої Русі, України. Таким чином малоросійство стало означати комплекс редукованого патріотизму, намагання зберегти деякі місцеві особливості ціною заповзятості вірнопідданства імперії.

Імперія підтримувала малоросійство як запоруку провінціалізму, політичного і культурного, поступово вихолощуючи з нього рештки національних спогадів і сентиментів [2,с.128–129].

Дальшому розмиванню ще не сформованої національної ідентичності сприяла цілеспрямована політика форсованої русифікації, яку царизм розглядав як знаряддя створення уніфікованого і гомогенного політичного простору. Такою політикою царський уряд намагався остаточно стерти з

народної пам'яті сліди української автономії, повністю асимілювати українців. Русифікація здійснювалася шляхом мовних заборон, цілеспрямованого асиміляторства в освітній та культурній політиці, організованих переселень, а також різних заохочень для тих, хто проводив офіційний курс. Офіційними каналами її виступали система управління, освіта, армія, видавнича політика.

Специфіка України полягала в тому, що до асиміляції, зумовленої соціоекономічними та соціокультурними факторами, додавався концентрований імперський тиск у формі «нав'язування етнічності» – аж до намагань цілковито викоренити мову, культуру, традиції українства.

Люди, що жили й працювали одночасно і в російському імперському, і в національному секторах, поступово перетворювалися у національний напівфабрикат. Внутрішня стихія їхня лишалася своя, національна, але зовнішність їхня уже була російська. Вони не тільки не ідентифікували себе із власним етносом, але й над усе намагалися розчинитися у суспільному середовищі метрополії [1,с.84–87].

Адже використання російської мови свідчило про культурну близькість, про природне набуття цією мовою ролі *lingua franca*, а також про привабливість імперської культури, – не меншою мірою, ніж про штучний адміністративний тиск. Справді, багато чинників і далі заохочували українців ставати росіянами як у ширшому сенсі («россияне»), так і у вузькому, етнічному («русские»). Одним із таких чинників були міць і престиж імперії [4,с.136].

В українській частині Росії XIX століття, відзначає Е. Вілсон, існувало значно більше різноманіття варіантів ідентичності. По суті, сама українська ідентичність великою мірою окреслилася завдяки цьому різноманіттю. Подібно до Речі Посполитої XVII століття, тут теж існував вибір – від можливості бути «gente Ukrainus natione Russus» – аж до повного відкинення погляду, що, будучи українцем, треба також бути хоч трохи росіянином. Оскільки до 1906 року не існувало потужного політичного українського

руху, доводиться розглядати головним чином письменників, митців та істориків, щоб дослідити ці різноманітні репрезентації. Власне тому, що відверто політичні прояви української ідентичності були ускладненими, український національний рух був рухом літературно-мистецьким. У кожному разі, проблема мови є центральною для з'ясування, що означало бути українцем у ті часи.

Багато тодішніх українських письменників і далі розглядали Україну та Росію як регіональні спільноти в рамках двокультурної держави і погоджувалися з тим, що це передбачає якусь спільність ідентичностей. Погляд, що кожен народ має розмовляти своєю мовою, який став центральним для пізнішого українського (і російського) націоналізму, ще не був загальнопоширеним. Механізми використання мови визначалися соціальним середовищем не менше, ніж етнічним [4,с.146–147].

Щоб належним чином оцінити феномен подвійної ідентичності, наголошує Л. Нагорна, треба розглянути його у різних аспектах – політичному, етнонаціональному, культурному – і обов'язково в екзистенційному, у площині особистого вибору. У політичному сенсі подвійна ідентичність, безумовно, була величиною із знаком «мінус» – нечітка самоідентифікація, брак національної гідності зумовлювали здебільшого пасивну, споглядальну позицію у політичній поведінці. Криза ідентичності потягнула за собою і кризу легітимності, коли суспільство розділилося у виявах лояльності чи нелояльності до існуючої системи.

У етнонаціональній площині подвійна ідентичність теж обернулася чималими втратами, загальмувавши процеси консолідації української нації, зумовивши порівняну слабкість імпульсів національного відродження, пізній перехід українського національного руху у його політичну фазу. Проте слід мати на увазі, що ні російська, ні українська нація ще не сформувалися остаточно, і на рівні масової свідомості українці виразно не відокремлювали себе від росіян.

Взагалі процес формування української ідентичності неможливо об'єктивно відтворити поза контекстом спільного культурно-історичного досвіду українців і росіян.

Специфічну подвійну ідентичність можна розглядати як «родову пляму» русифікаторства, а можна – як чинник плідної російсько-української культурної взаємодії, джерело взаємозбагачення здобутками історичного досвіду й політичної думки. Адже в культурі етнічна належність значить набагато менше, ніж спільний культурний і інформаційний простір. (Проте, чи можемо ми обрахувати втрати української культури від такої «взаємодії та взаємозбагачення»? – Л.В.)

Важливо завжди мати на увазі, що впродовж більш як трьох століть російська і українська культури розвивалися в рамках єдиного геокультурного поля; канали вертикальної циркуляції у них були наскрізними. Просторові, генетичні, мовні та функціональні зв'язки між цими культурами дають підставу для аналізу їх в рамках єдиної геокультурної спільноти, своєрідного макропростору.

Те, що українська культура протягом XV – XX ст. була включена у дві геокультурні спільноти – європейську і російську – зумовило її внутрішню двоїстість і створювало додаткові вісі конфліктності. В українській культурі виразно виявлялися дві орієнтації: на взаємодію з панівною культурою і на автономізацію: після 1654 р. вони набрали промосковської і антимосковської форм.

Говорячи про екзистенційний аспект подвійної ідентичності Л. Нагорна закликає на допомогу філософську антропологію, що розглядає питання про вибір людиною власних культурних орієнтацій, виходячи з цінностей індивідуальної свободи. Те, що відчуття національної ідентичності формувалося в Україні в умовах бездержавності під сильним ідеологічним і політичним пресом з боку держав-метрополій, зумовило присмак оборонності в українській самосвідомості. Українець змушений був не тільки плекати свою історичну індивідуальність, але й доводити своє право на неї.

Втім, не стільки драконівські заборони, скільки асиміляційні та аккультураційні процеси робили міських українців у Російській імперії напівросіянами.

Ці та інші обставини і спричинилися до того, що, на відміну від поляків, українство Наддніпрянщини на межі XIX і XX ст. не ідентифікувало себе як окрему суспільну спільноту, практично не відчувало себе народом. Не маючи скільки-небудь впливових політичних і громадських організацій, воно розглядало себе як частину російського народу або взагалі не переймалося проблемами ідентичності.

Проблеми ідентичності на початку XX ст. стали, таким чином, гострим подразнюючим чинником, що створив в Україні додаткову вісь конфліктності. Український рух, який вступив у фазу політизації, зупинити якимись заборонами було вже неможливо; за ним стояло прагнення народу до свободи самовиявлення, до рідної мови. Цей рух ніякою мірою (принаймні до початку світової війни) не загрожував цілісності держави, оскільки, за винятком нечисленних радикалів, його ідеологи не йшли далі вимог автономії України у складі Росії. Протистояння імперській політиці було для України не лише захистом власної ідентичності, але й напівусвідомленим протестом проти уніфікаторства взагалі, проти нищення права на індивідуальний вибір [1, с. 87–107].

Коли Москва заходила так далеко у своїх намаганнях знищити окремішню українську ідентичність, що йшлося навіть про вилучення української мови з громадського вжитку, коли режим намагався перекрити всі інші можливості для свободи думки, українська справа ототожнювалась передусім з мовним питанням, із захистом мови [5, с. 288–289].

Очевидно, що пояснення і розгадку «малоросійської ідентичності» слід шукати не стільки в особливостях української ментальності, скільки в принциповій позанаціональності й деспотичному характері імперської політики, яка ставила знак рівності між прихильністю до національних

цінностей і сепаратизмом – з усіма політичними наслідками, які з цього випливали [1,с.96].

Отже, в процесі інкорпорації українських земель до складу Російської імперії формувалась так звана «малоросійська» ідентичність, що призвело до свідомої чи несвідомої втрати ідентичності культурної. Домінуючими видами ідентичності залишались політична – через лояльність до центру та локальна.

В контексті соціального розвитку українських земель в складі імперії це призвело до формування масового білінгвізму, за якого Схід України асимільовано практично повністю, Захід залишався переважно українським, зазнаючи асиміляційних впливів тих держав, до яких входили українські землі.

Варто відмітити також вісь місто – село: населення міст Сходу значно швидше набувало подвійної ідентичності аніж українське село. Допоки Україна залишалась сільськогосподарським краєм, а населення – селянським, українській культурній ідентичності (а, отже, і мові) загрози зникнення не було. Проте, модернізаційні процеси кінця XIX ст. та цілеспрямована політика асиміляції дали початок новим змінам, що проявились уже в XX ст.

Список використаних джерел

1. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні / Л. Нагорна. – К.: ІПіЕНД, 2002. – 272 с.
2. Дзюба І.М. Україна у пошуках нової ідентичності / І.М. Дзюба. // Дзюба І.М. Україна у пошуках нової ідентичності: Ст., виступи, інтерв'ю, памфлети. / Вступ. слово М.В. Поповича. – К.: Україна, 2006. – С.125–158.
3. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення / Микола Рябчук. – К.: «Критика», 2000. – 303 с.
4. Вілсон Е. Українці: несподівана нація / Ендрю Вілсон. / Пер. з англійської. – К.: «К.І.С.», 2004. – 552 с.
5. Шестакова А.В. Національне питання в Україні: історія, тенденції та перспективи / А.В. Шестакова. // Украина: гражданское общество в контексте

европейской интеграции / Отв. ред.: Л.Ф. Компанцева, Г.А. Петровская. – Луганск: Знание, 2004. – С.283–305.

Панасюк Л.В. Идентичность и билингвизм на Украине: историко-политологический аспект.

Рассматриваются особенности формирования национальной, политической и культурной идентичности, предлагается анализ влияния идентичностей на формирование двуязычия, мировоззренческих и политических ориентаций личности в условиях массового (социального) двуязычия.

Ключевые слова: язык, билингвизм, идентичность

Panasiuk Leonid Ukraine: identity and bilingualism (historical and political aspects).

The author of the article analyses the phenomenon identity and bilingualism, the functioning of the two and more languages in country and society. The author pay attention to societal and political point to form identity and bilingualism (bilingual society).

Key words: language, bilingualism, identity